

Joan Mascaró

ARAMON-ARAMONIC: UNA REGLA FONOLÒGICA CATALANA NO DESCOBERTA FINS ARA

A les aportacions, voluntàries, que l'homenatjat ha fet a la llengua i a la filologia catalanes caldrà afegir-n'hi des d'ara una d'involuntària: la de contribuir, no amb la feina, sinó amb el nom —i un derivat ben justificat— al nostre coneixement del sistema fonològic català.

1.

Les regularitats fonològiques¹ de la gramàtica històrica que coneixem amb el nom de «lleis fonètiques» tenen el seu corresponent dins la gramàtica sincrònica en el que anomenem «regles fonològiques». El paral·lel resideix, naturalment, en el fet que, així com la llei fonètica expressa relacions fonològiques sistemàtiques (d'aquí el nom de «lleis») entre dos estadis d'una llengua, la regla fonològica expressa la relació (fonològica) entre els mots en un moment determinat de la seva evolució. Aquest últim fet es manifesta sobretot a través de les alternances fonètiques que presenten els morfemes. La forma fonètica d'un morfema varia segons l'entorn —fonètic, morfològic, sintàctic— i no ho fa a l'atzar, sinó d'una forma sistemàtica, regular (d'aquí el nom de «regla»).

En aquest treball intentaré analitzar una d'aquestes alternances dins el sistema fonològic del català actual i veure'n la relació amb dos aspectes de la diacronia. Les dades que utilitzo corresponen al barceloní i són vàlides per a la majoria dels parlars del dialecte central. El fenomen s'estén de segur a d'altres zones del domini, però no l'he estudiat sistemàticament en tots els dialectes.

El sistema vocàlic àton dels diversos parlars catalans ha rebut una certa atenció, però és ben poc el que s'ha dit —pel que fa al català actual— del sistema tònic, a part, naturalment, de la simple enumeració dels seus constituents.²

Una de les poques alternances que es presenten, no entre vocals tòniques i

1. Uso el terme «fonològic» en el sentit ampli que inclou tots els aspectes fònics de la gramàtica d'una llengua.

2. Vegeu, però, Max WHEELER, *Phonology of Catalan* (Oxford 1979), especialment ps. 268-269.

àtones, sinó entre vocals tòniques només, és la que afecta les vocals mitges en mots com els següents, en què un mateix morfema apareix amb vocal tancada (primera columna) o oberta (segona columna):

Aramon	aramònic
Homer	homèric
modest	modèstia
doma	indòmit
divisor	divisori

És evident que cada parella comparteix un morfema comú, que en la primera columna presenta una [é] o una [ó] i en la segona apareix amb una [ê] o una [ô], respectivament.

Com el seu mateix nom indica, una de les característiques d'una regla fonològica —com d'una llei fonètica— és la seva regularitat, i aquest fenomen és absolutament regular, *ohne Ausnahme*. Heus aquí uns quants exemples més:

convé	conveni	carbó	carbònic
higiene	higiènic	introductor	introductori
cent	cèntim	torra (v.)	tòrrid
decent	decència	glucosa	glucòmetre
esfera	esfèric	falcó	falcònid

Però una regla fonològica no ha d'ésser únicament regular en el sentit de «general», sinó que s'ha de produir en unes condicions regulars, determinades. Ens cal per tant determinar què és el que distingeix els exemples amb vocal oberta dels exemples amb vocal tancada.

El context fonològic no és determinant, com demostren els casos que acabo de presentar, i mig centenar més que en tinc recollits (a part els casos com *-ic*, que són productius i que en formar nous derivats obren sempre la vocal, com fa veure el nostre Aramon - aramònic). Ara no podem repassar tots els exemples, però n'hi ha uns que ho demostren d'una forma concloent. Les formes rizotòniques dels verbs *imperar*, *refrigerar*, *carbonar*, *vituperar*, *adulterar* tenen sempre [é]: [im-pé-rən], [rəfrizé-rəs], [kərbónə], [bitupé-rin], [ədulté-ru]. I, al costat de les formes nominals amb vocal oberta, tenim les formes, idèntiques fonèticament, de la primera o tercera persona del present de subjuntiu:

impéri	impéri
rəfrizéri	rəfrizéri
kərbóni	kərbóni
bitupéri	bitupéri
ədultéri	ədultéri

Aquestes formes presenten, però, un problema: l'alternança podria ésser deguda a la tendència, ja observada per Fabra,³ dels verbs a presentar *e* i *o* tancades

3. Pompeu FABRA, *Gramàtica de la llengua catalana* (Barcelona 1912), p. 460; *id.*, *Les e tòniques del català* «Revue Hispanique», xv (1906), p. 23.

(compareu *pesa* i *pes*, *esmola* i *mola*, *vota* i *vot*, *galopa* i *galop*, *inerva* i *nervi*, *connecta* i *connex*); cal tenir en compte, però, que aquesta alternança no és regular (són minoria els verbs que la presenten; vegeu, per exemple, els substantius postverbals que enumera Fabra,⁴ tots amb correspondència regular [ɛ] - [ɛ̄], [ɛ̄] - [ɛ] i [ɔ] - [ɔ̄], [ɔ̄] - [ɔ]), mentre que en el nostre cas tots els verbs amb [ɛ̄], [ɔ̄] radicals que tenen un element nominal corresponent del tipus «adulteri» presenten sempre l'alternança. A més, en el cas de *carboni* tenim l'element nominal *carbó*, amb la vocal tancada, que contradia l'existència del condicionant verb-nom de l'alternança.

Per tant, el factor que determina l'alternança no és, almenys superficialment, fonològic, ni tampoc no és sintàctic, perquè els mots presenten vocals mitges obertes i tancades independentment de llur situació en la frase. El condicionament és, a primera vista, morfològic i consisteix en la presència d'un sufix de derivació d'un tipus determinat després de l'arrel; en els exemples que hem vist fins ara, els sufixos *ic*, *i(a)*, *it*, *im*, *id*, *metre*. Tots els casos amb vocal mitja tancada tenen, en canvi, sufixos de flexió, però no pas de derivació. Es tracta, a més a més, de sufixos àtons, com és lògic, perquè si fossin tònicos l'arrel perdria l'accent i en posició àtona no es distingeix sistemàticament en cap dialecte [ɛ̄] de [ɛ] ni [ɔ̄] de [ɔ]. La presència d'un sufix àton de derivació fa per tant que la vocal tònica de l'arrel passi de [ɛ] a [ɛ̄] i de [ɔ] a [ɔ̄], però no afecta les altres vocals:

sulfur	sulfúric
tacte	tàctil
suïcida	suïcidi

Aquest fenòmen, a més de manifestar-se en les alternances que hem examinat, fa que quan apareix un sufix àton de derivació les vocals tòniques puguin ésser [a], [i], [u], [ɛ], [ɔ], però mai [ɛ̄] o [ɔ̄]. Morfemes radicals com els dels

metòdic
eteri
tèxtil
egòlatra

no apareixen amb la *e* o la *o* accentuada en cap altre mot i per tant no presenten l'alternança; de tota manera, tenen sempre [ɛ] o [ɔ] quan segueix el sufix àton de derivació. Això afecta milers de mots que presenten, sense excepció, aquesta propietat.

Ara bé, aquests sufixos que determinen el pas de vocals tancades a obertes presenten sempre una altra propietat que els exemples següents il·lustren:

4. Pompeu FABRA, *Gramàtica catalana* (Barcelona 1956), ps. 129-130.

apòstol	apostòlic
cadàver	cadavèric
adúlter	adulteri
míser	misèria
nàufrag	naufragi
tele(dirigit)	telèfon

És a dir que els sufixos de derivació, o bé són tòpics i desplacen sobre ells mateixos l'accent de l'arrel, o bé són àtons i aleshores determinen que l'accent caigui sobre l'última síl·laba de l'arrel, però quan això no passa, com en els exemples anteriors, l'accent es disloca a la dreta (fins i tot amb un desplaçament de dues síl·labes: *cèfalo-*, com a *cèfalo-tòrax* i *cèfalo-raquidi*, i, amb sufix àton de derivació, *cefalòpode*). Aquestes alternances accentuals s'expliquen mitjançant una regla fonològica que accentua l'última vocal de l'arrel i determina el desplaçament accentual o l'accentuació quan aquesta és àtona: el desplaçament, en casos com els que hem vist (*apòstol* - *apostòlic*, etc.), l'accentuació, quan el morfema és àton, com en el mateix mot *àton*, *àcrata*, etc.

Això ens permet de relacionar l'alternança vocàlica, el pas $e \rightarrow \epsilon$ i $o \rightarrow \omicron$, no amb la presència d'una determinada propietat morfològica, sinó amb la presència d'una propietat fonològica (determinada, aquesta, això sí, per la propietat morfològica). Notem que aquest procés fonològic —fonològic pel canvi que es produeix i, ara, també per les condicions en què es produeix— té una direcció determinada, com la tenen, per definició, els canvis fonològics històrics, les lleis fonètiques. És a dir, podem dir que $[\epsilon]$ i $[\omicron]$ esdevenen $[\epsilon]$ i $[\omicron]$, respectivament, quan aquestes vocals han estat reaccentuades (per la presència d'un determinat sufix), però no podem dir el contrari: sempre que tenim, per exemple, $[\epsilon]$ sense reaccentuació, tenim $[\epsilon]$ amb reaccentuació (*Homer* - *homèric*), però no és el cas que sempre que tinguem $[\epsilon]$ amb reaccentuació tinguem $[\epsilon]$ sense reaccentuació (*alfabètic*, però *alfabet* amb $[\epsilon]$; *ossi* però *os*, ambdós amb $[\omicron]$).

Resumint el que hem dit fins ara, podem formular la nostra regla fonològica així: les vocals mitges *e* i *o* són sempre obertes si han estat reaccentuades per una altra regla fonològica. Així, en els nostres exemples anteriors tenim les següents derivacions (subratllo el sufix àton de derivació que provoca reaccentuació):

	impéru	imperi	kərbó	kərbóni	kərbóni
Reaccentuació	—	é	—	—	ó
$\epsilon \rightarrow \acute{\epsilon}$, $\omicron \rightarrow \acute{\omicron}$	—	é	—	—	ó
	impéru	impéri	kərbó	kərbóni	kərbóni

2.

Les regles que descriuen el comportament del vocalisme àton, que anomenarem de Reducció Vocàlica, són ben conegudes. En un altre lloc⁵ he justificat el

5. Joan MASCARÓ, *Catalan phonology and the phonological cycle* (Bloomington 1978), ps. 25-40; versió catalana, *La fonologia catalana i el cicle fonològic* (Bellaterra 1983), ps. 48-75.

desdoblament de la Reducció Vocàlica en dues regles, una que determina el pas de [ɛ] i [ɔ] a [e] i [o] respectivament (amb algun altre canvi addicional), i una altra que acaba de portar a terme la reducció. Citaré només un dels arguments que afavoreixen aquesta hipòtesi. En els dialectes orientals hi ha casos de reducció parcial; el cas més típic és el pas de [ɛ] i [ɔ] a [e], però no a [ə], quan es troben davant de [á] o de [ə] provinent —sincrònicament, s'entén— de [á]:

teátrə	*təátrə
r̄əlitát	*r̄əlitát
kunr̄eá	*kunr̄eá
m̄ɛnspr̄eáðó	*m̄ɛnspr̄eáðó

Aquests mots són una excepció, governada pel context fonològic, de la Reducció Vocàlica, però només d'una part, ja que la [ɛ] (de [kunr̄éə], [kunr̄éw], [m̄ɛnspr̄éə], [m̄ɛnspr̄éw]) passa a [e] tancada.

Fixem-nos ara en el fet que una part dels canvis vocàlics en posició àtona, és a dir de la Reducció Vocàlica, és similar —igual, però inversa— a la regla fonològica que hem anat examinant. L'una diu que [ɛ], [ɔ] desaccentuades passen a [e], [o], i l'altra diu que [e], [o] reaccentuades passen a [ɛ], [ɔ]. Si formalitzem les dues regles, les podem reunir en un sol procés que estableix que les vocals mitges afectades, pel que fa a l'accent, per una regla fonològica, són obertes o tancades, segons hagin estat reaccentuades o desaccentuades, respectivament:

$$\left[\begin{array}{l} + \text{sil} \\ - \text{alt} \\ \alpha \text{acc} \end{array} \right] \rightarrow [- \alpha \text{AA}]^6$$

3.

Vegem ara quin interès i quines conseqüències té el fenomen estudiat. Primer de tot, explica certes propietats fonològiques del català: per què certs mots tenen [é] i [ó] i no una altra vocal, per què certs morfemes apareixen en uns casos amb [e] o [o] i en d'altres amb [ɛ] o [ɔ]. En segon lloc aquest fenomen té unes conseqüències teòriques que no examinarem ara, en relació amb l'estructura de les regles fonològiques.⁷ I ens servirà també per precisar alguns aspectes de l'evolució del vocalisme català, com veurem a continuació.

La distribució de les vocals mitges en català, des d'un punt de vista diacrònic, fou establerta per Fabra l'any sis⁸ i alguna altra llei fonètica, com la que fa refe-

6. [+sil, -alt] defineix la classe de les vocals mitges i obertes; [AA] (arrel avançada) és el tret que distingeix les vocals mitges tancades ([+AA]) de les vocals mitges obertes ([-AA]); α té els valors + i -, i, per tant, [+acc] correspon a [-AA] i [-acc] correspon a [+AA].

7. Vegeu Joan MASCARÓ, *Catalan phonology*, ps. 1-40; *La fonologia catalana*, ps. 3-75.

8. Pompeu FABRA, *Les e toniques*.

rència a l'obertura de les *oo* inicials, proposada per Coromines,⁹ ha precisat més el panorama. Tot i així, hi ha —com és usual amb les lleis fonètiques— un cert nombre de contra-exemples que se solen explicar de forma més particular.

Així, Fabra diu que en els casos excepcionals on hom troba [ɛ] < [e] i [e] < [ɛ] «il s'agit presque toujours d'un échange de phonèmes dû a des actions analogiques»¹⁰ (bàsicament, analogia en els paradigmes verbals i influències de certes terminacions). Queda encara, però, el grup de casos indeterminats no explicables per llei fonètica ni per analogia al qual fa referència el «presque toujours»: «les noms empruntés sont prononcés par règle générale avec un e ouvert»;¹¹ i a la gramàtica del 1912 afegeix que, «en las voces de origen erudito, el catalán suele pronunciar la e y la o abiertas», però «no es sin embargo raro encontrar en catalán e y o en lugar de ɛ y ɔ en voces de origen erudito».¹² Ara bé, de les 62 terminacions i dels 16 mots amb vocals mitges obertes que cita, totes les terminacions i onze mots són o contenen un sufix de derivació àton. I, per l'altra banda, cap dels exemples amb *e* tancada anormal no presenta un sufix d'aquesta mena. D'aquesta manera desapareix en gran part la indeterminació («par règle générale», «suele», «no es raro») dels resultats de les vocals mitges en els mots «d'origen erudit» i la mateixa ambigüïtat del terme (els mots solen ser d'origen erudit perquè també ho solen ser els sufixos de derivació àtons; cf., però, per exemple, *centre* - *cèntric*).

Més recentment, Badia,¹³ recollint les observacions de Fabra («les mots empruntés possédant un e tonique sont prononcés par règle générale avec un e ouvert»), ha examinat les vacil·lacions entre vocals obertes i tancades en el parlar de Barcelona i ha afegit a les causes conegudes (la base històrica, «contactes articuladoris dels sons pròxims» —és a dir, regles fonològiques i alternances tònic-àton de certs morfemes, especialment els verbals) una causa de tipus extern o funcional, que explicaria, al mateix temps, el predomini de la *s* sonora sobre la sorda en casos de vacil·lació.¹⁴ Basant-se en Alarcos, que diu que «desde el punto de vista de la percepción por el oyente, las vocales relativamente abiertas tienen más sonidad ('loudness') que las relativamente cerradas; esto es, la abertura está en razón directa con la perceptibilidad»,¹⁵ relaciona la «tendència» cap a les [ɛ] i [ɔ], així com cap a les [z], amb una tendència cap a una més gran perceptibilitat, «a augmentar la sonicitat global de la llengua».¹⁶

Com és lògic, arguments —com aquest— d'una gran força explicativa són difícils de justificar. Primerament, la perceptibilitat no depèn únicament de l'obertura i de la sonoritat, i les vocals mitges i les *ss* no es distingeixen únicament per

9. Joan COROMINES, *Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara*, «ER», III (1953), ps. 201-230.

10. Pompeu FABRA, *Les e toniques*, p. 19.

11. *Ibid.*, p. 22.

12. Pompeu FABRA, *Gramàtica de la llengua catalana*, p. 459.

13. Antoni M. BADIA, *Les vocals tòniques e i o en el català de Barcelona*, «ER», XII (1963-1968), ps. 119-172; *id.*, *Predominio de las vocales abiertas e y o en el catalán de Barcelona*, «RFE», XLIX (1966), ps. 315-320.

14. Antoni M. BADIA, *L'alternance sourde/sonore dans les réalisations de /s/ en catalan*, «Phonétique et linguistique romanes. Mélanges offerts à M. Georges Straka», I (1970), ps. 32-42.

15. Emilio ALARCOS, *Fonología española* (Madrid 1968), p. 59.

16. Antoni M. BADIA, *Les vocals tòniques*, p. 171.

l'obertura i la sonoritat (és sabut, per exemple,¹⁷ que la *s* sorda és tensa i la sonora laxa); caldria determinar, per tant, amb seguretat, que existeixen diferències significatives de perceptibilitat en la direcció indicada. En segon lloc, és improbable que existeixi una tendència general a favor dels sons més perceptibles: si tenim predomini de vocals obertes en síl·laba tònica, tenim invariablement les vocals tancades quan en síl·laba àtona trobem *e* i *o*, en comptes de *ə* i *u*; si hi ha una certa preferència per les sibilants sonores en posició intervocàlica, en posició inicial (zona, zènit) es prefereix [s] a [z], i darrera accent [č] a [ǰ] (metge, prestatge).

L'explicació, no funcional, sinó interna, que es pot desprendre de l'anàlisi que hem presentat aquí —que consistiria a relacionar el predomini de vocals obertes tòniques, en cas de vacil·lació, amb l'existència d'una regla que fa obertes les vocals reaccentuades—, encara que més plausible, no deixa d'ésser, per ara, més que una hipòtesi raonable.

JOAN MASCARÓ

Universitat Autònoma de Barcelona

17. Pere BARNILS, *Études de prononciations catalanes à l'aide du palais artificiel*, «AORLL», VI (1933), p. 32.

